

ביאליק כמחדש השפה העברית

צבי צמרת

ביאליק החל לעסוק בחידוש השפה העברית עוד בצעירותו. כידוע, יהושע חנה רבניצקי היה סנדקו הספרותי והפך להיות חברו-ידידו הקרוב. בשנות היכרותם הראשונות נחלקו דעותיהם לגבי השפה העברית. ביאליק ניסה לדלות מן המקורות היהודיים מילים עבריות נשכחות ורבניצקי כתב לו: "הנך אוהב לפעמים להוציא מאוצרות כתבי הקודש מילים זרים [כך!] וקשי הבנה, הנח זאת למשוררים אחרים שזאת היא כל תפארת בת שירתם, ואתה אינך צריך לקישוטים אלה."⁽¹⁾ ביאליק לא הרפה ולא ויתר. הוא היה לאחד מגדולי הבנאים של השפה העברית הישנה-חדשה. בסופו של דבר, ה"קישוטים" הנפלאים שטווה הפכו למילים עבריות ולביטויים עבריים והיו לנכסי צאן ברזל של התרבות היהודית.

בצד היותו של ביאליק מבוני השפה העברית המחודשת, הוא ניהל כל חייו יחסי אהבים עם שפת העבר היהודית, עם האידיש. כידוע, הוא נהג לשוחח עם רבים מן הקרובים לו, כולל עם אשתו וידידו הקרובים, בעיקר באידיש. הדברים הגיעו לידי כך שבאמצע שנות העשרים, אחד מאנשי "גדוד מגיני השפה העברית" עקב אחריו ברחוב, שמע אותו מדבר אידיש ותבע אותו ל"בית

ד"ר צבי צמרת הוא יו"ר המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך.

משפט השלום העברי". באותו משפט מפורסם, ביאליק יצא זכאי. אחת הסיבות להחלטה על זיכוי הייתה טענתו שבסוף הדין ודברים בינו ובין הקנאי ללשון העברית, גידף את האחרון בקללה עברית קדומה: "לך לעזאזל"...

היהודים מחליפים לשונות

חידושה של השפה העברית העסיק את ביאליק כל ימיו. בהרצאה שנשא בקיץ תר"ץ ב"אהל יעקב" בקובנה – הוא עסק בהרחבה ב"שאלת הלשונות בישראל"⁽²⁾. בקטע אחד של דבריו הוא סיפר כי לצערו הרב היה חוקר שמנה ומצא כי היהודים החליפו את לשונם, במשך ההיסטוריה, שש־עשרה פעמים: הם עברו לארמית, לערבית־יהודית, לאידיש בגרסאות מקומיות שונות, ללדינו ועוד ועוד. אולם, לפי ביאליק, זאת עלינו לדעת: למרות המעבר ללשונות אחרות, רוב רובם של אוצרות היהדות נשמרו בעיקר בלשון העברית. ביאליק פסק כי העברית הייתה תמיד חוט השדרה של העם היהודי. אפילו כשהיהודים חיו בשפות אחרות ולמדו מקצועות שונים בלשונות אחרות, בסופו של דבר, לוז הקיום היהודי – לשון התפילות ולשון לימוד התורה שבע"פ – הייתה עברית. עיקר החינוך היהודי נעשה תמיד בעברית. בכיתות הנמוכות אמנם השתמשו בשפות זרות, אך, כלשונו, התלמידים שגדלו "הגיעו לכלל הבנה במקור [העברי] גופו, בלי תרגום". "רק זמן ידוע היו משתמשים בשעת הלימוד בתלמוד בלשון אידיש, אחר כך היו עוברים הכל ללשון עברית". ביאליק קבע: "האידיש שלנו היא אצלנו 'גירת', למרות שהיא גירת כשרה. כ'רות' בשעתה... היא לוותה את הלשון העברית משך דורות רבים." הוא טען כי על פי רוב הייתה ה"סוכנת" שחיממה את הלשון העברית "בנשימה של דבור חיה". אולם, הנשמה הייתה תמיד עברית. שם הייתה הרוח היהודית.⁽³⁾ הייתה לו עמדה ברורה נגד האידישיזם האידאולוגי. בניגוד לאלה שקבעו כי ביאליק פסח בין האידיש לעברית, וכי הוא ישב על הגדר, הייתה לו עמדה חד־משמעית מי היא האישה החוקית ומי הפילגש הזרה. הוא נאף מדי פעם עם האידיש, אך תמיד הדגיש שהוא בטוח שגזר דינה "כבר נכתב ונחתם בטבעת ההיסטוריה – ואין להשיבו. גזירה היא!" באשר ל"אידישיזם המתגרה" – נוסח זה של ה"בונד", למשל – שניסה להרים את ידו על הלשון העברית הלאומית, ביאליק היה חד כתער וקבע: "הריהו שונא ואויב ומצווה לקצץ כפיו."⁽⁴⁾ הוא הביא את הסיפור התלמודי הטוען כי בימיו של משה רבנו, בשעה שבנו את המשכן, הייתה חיה ותחש שמה, שהיו לה כביכול שני עמודי שדרה. ביאליק פסק: זאולוגים לא

יודעים על חיה כזו וגם ארכאולוגים לא גילו את שרידיה. לכן, כך פסק, חיה כזו מעולם לא הייתה קיימת. הוא סיכם: "אני כשלעצמי מאמין באומה שיש לה רק 'חוט שדרה אחד' – הלשון העברית."⁽⁵⁾

המבטא הספרדי (ולא האשכנזי) – סמל לאחדות השירה העברית

היו שטענו – ומשום מה טענה זו נפוצה עד ימינו – שביאליק, כביכול, אמר פעם "אני שונא את הערבים כי הם דומים ל[יהודים] ספרדים". זו עלילה גמורה. ראוי בעניין זה את חוברת **פעמים** – הרבעון לחקר קהילות ישראל במזרח, בהוצאת מכון בן צבי, מס' 119. באותה חוברת, שרובה מוקדש לביאליק, שמואל אבנרי, מנהל ארכיון בית ביאליק וידען גדול ביצירתו, מביא את סיפורו של אביגדור המאירי שרצה להתאים את שירו הנודע של המשורר "בין נהר פרת ונהר חידקל" למשקל הספרדי. הוא פנה בנושא זה לביאליק וזה השיב: "אדרבא, אדרבא, תספרד אותו על פי חוקי 'קורבן עולה ויורד'". עבור ביאליק, "המבטא הספרדי בכלל – סמל לאחדות השירה העברית, לקשר הדורות בין הנבואה ובין המשכה בלשון, שאנו האירופאים ניתקנו אותה בז'ארגוניזציה של כניעה והתרפסות למבטאים האירופיים הרוסי והגרמני"⁽⁶⁾. הדיבור במשקל האשכנזי היה לטעמו של ביאליק עדות לכניעה ולהתרפסות בפני העמים. החזרה לארץ-ישראל והחזרה לעברית חייבו חזרה לשורשים האמיתיים: הספרדיים.

ביאליק האמין כי צריכים להיות וריאנטים חינוכיים שונים וכי אנו חייבים לתת ליוצאי ספרד להמשיך את דרכם המסורתית בכל תחום, כולל בתחומי הלשון. לדעתו, "אי אפשר בשום פנים שתיברא שבלונה אחת של חינוך בשביל כל חלקי האומה. יש אמנם יסודות משותפים לכל אומה, אבל בית הספר צריך להיות לא רק לאומי במובן הכללי, אלא צריך להיות שבטי, בצבע מיוחד של אותו השבט... כל שבט צריך לשמור על נחלתו. כל אחד צריך לטפח את צבעו ומתוך כך האומה מתעשרת". כראיה חותכת לעמדתו זו הוא אמר: "גם לאבני החושן היה לכל אחד צבע אחר."

ביאליק היה משוכנע כי כל צמיחת הלאומיות החדשה קשורה ותלויה בראש וראשונה בכיבוש השפה העברית. הוא חזר וקבע כי העברית היא היא התוכן היחיד, המרכזי והיציב של כל הלאומיות שלנו. כל ערך לאומי אחר, כל ערך ממשי אחר, עשוי להשתנות.⁽⁷⁾ רק השפה העברית שרירה וקיימת לעד, רק אותה אי אפשר להכחיד והיא עוד תצמח ותתפתח. היא היא השדרה הבסיסית של זקיפות

הקומה המחודשת שלנו. החינוך הלאומי החדש, חייב להיאחז בה ולהיתלות בה. כולו של החינוך בארץ-ישראל המתחדשת חייב להיות חינוך עברי.

"קרחת גדולה בלשונו": העברית זקוקה להשלמות

בניסן תרפ"ז, פרק זמן קצר יחסית אחרי זיכוינו במשפט על ידי "בית משפט השלום העברי", הוזמן ביאליק להיות הנואם המרכזי בוועידה הארצית של "גדוד מגיני השפה". בנאומו עודד את חבורת קנאי הדיבור העברי, אך תבע מהם לשאוף לאידאל נישא וגבוה יותר: לא רק לדיבור עברי של חול, אלא לחתור לדיבור עברי של קודש. הוא קבע כי מגיני השפה חייבים בהעלאת שפת היום-יום והם צריכים לשאוף לגרש ממנה, כלשונו, את "כל הנשמות [הזרות] ששכנו בתוכה אלפי שנים". ביאליק דרש כי יחזרו וידבקו בספרים העבריים הישנים ובספרות העברית הישנה וכי ינקו מהם את "החיות שבלשון". הוא הזהיר: דווקא עם התפשטות הדיבור ברחוב העברי, "הולכת ומתמעטת החיבה לספר [העברי]". ממגיני השפה תבע: "כשם שאתם שומרים על הדבור העברי כך עליכם לשמור על הספר וגם על האות העברית."⁽⁸⁾

בתרפ"ט, שהייתה ללא ספק אחת השנים הקשות ביותר ליישוב העברי בארץ, הוא הכריז כי אינו יכול להבליג על "יחס של מנהיגינו ושל בוני הארץ לגאולת הלשון".⁽⁹⁾ באותה שנה קבע כי מנהיגי הציונות של אותה העת, בניגוד לכל המנהיגים הציונים במזרח אירופה בעבר, ולא רק בניגוד לו ולחסידיים אחרים של אחד העם, דגלו הן בגאולת אדמות הארץ והן בגאולת הלשון. הם לא הסתפקו בקרקע אלא שאלו את עצמם איזו תרבות תצמח עליה. זאת ועוד: הם העמידו את תחיית הלשון העברית לפני תחיית היישוב בארץ. והנה, לטענת המשורר הלאומי, דווקא בארץ-ישראל, למרבה הבושה, התהפכו היוצרות והחלו לזלזל בחשיבות הלשון העברית. ביאליק ניסה לחבר בין שמים וארץ. הוא קבע בחדות כי "הלשון היא הקרקע הרוחני של האומה". לטענתו: הרי זה מובן מאליה כי קרקע רוחנית חשובה לא פחות מאשר קרקע גשמית של ממש. הוא הדגיש כי הוא אינו יכול לשאת את העובדה שעסקני התנועה הציונית מתייחסים בשוויון נפש גמור "למפעל יסודי זה של תחיית הלשון".⁽¹⁰⁾ באשר לחינוך הארץ-ישראלי קבע ביאליק, כי כל החינוך אינו אלא בניין עילי על גבי הקרקע של השפה העברית. המשורר-המחנך התריע: אם לא נדאג לקרקע הרוחנית, יתמוטט כל הבניין החינוכי כולו.

ביאליק קבע שהעברית זקוקה באופן דחוף להשלמות וכי קיימת "קרחת גדולה בלשונו". הוא הכריז כי את הלשון יש לברוא, "כמעט יש מאין".⁽¹¹⁾ לטענתו, על "ועד הלשון" להחיות "לשון אילמת ומשותקת". עליו להתאים את העברית לסדרי העולם המודרני: לחקלאות החדשה, לטכניקה החדשה ובאופן כללי לעולם החדש.

באשר לשאלת היסוד, המעסיקה דורות רבים של הוגים ומחנכים, "מה משפיע יותר הלשון על המחשבה או המחשבה על הלשון", ביאליק פסק: "הלשון חשובה יותר. היא כוללת למפרע את תמצית המחשבה ו[את תמצית] ההרגשה של כל הדורות [היהודים]", ו"גם בשביל העתיד היא היא החוקקת נתיבות למחשבה ולהרגשה".⁽¹²⁾

"אלוהים לא יִוְתֵר אֵילִם"

מעניין להזכיר, כי באותה עת, פחות או יותר, כתב חוקר הקבלה הנודע גרשם שלום, לידידו הפילוסוף פרנץ רוזנצווייג, כי הוא מודאג מאוד מכך שהלשון העברית תפגע בחילוניות העברית ותשנה את כל מהותנו. שלום כתב לרוזנצווייג כי הוא חושש שהתהום של השפה הקדושה עלולה לפעור בעתיד את פיה ולהטביע את כולנו בתוכה. הוא התריע כי מחדשי השפה העברית "אינם יודעים את משמעות מעשיהם. סבורים הם שהפכו את העברית לשפה חילונית, שחילצו מתוכה את העוקץ האפוקליפטי. אבל זאת איננה האמת. חילון השפה אינו אלא דיבור בעלמא, מליצה בלבד... כל מלה... [ש]נלקחה מן האוצר 'הישן והטוב', מלאה עד גדותיה בחומר נפץ... אלוהים לא יִוְתֵר אֵילִם בשפה שבה השביעו אותו אלפי פעמים לשוב ולחזור לחיינו... הלוואי וקלות הדעת שהנחתה אותנו לדרך האפוקליפטית הזאת, לא תגרום לאובדנו".⁽¹³⁾ ביאליק לא חשש מכך. הוא האמין, כלשונו של ר' נחמן מברסלב, כי אנו הולכים בדרך ישנה נושנה, ובאותו זמן ממש גם בדרך חדשה לגמרי.

ביאליק האמין בחשיבות החינוך העברי החדש. הוא התריע כי כל מערכת החינוך בארץ עלולה להתעוות אם לא נקפיד על טיפוח השפה העברית. לדבריו, לשון עברית מדויקת מביאה "גאולה לנפש המחונך, מטהרת את רוחו ומתקינה אותו, מרחיבה את בית הקיבול שלו, והוא נעשה איש בן-חורין, הרואה את עולמו הפנימי והחיצוני בעיניים בהירות, וכוח הקליטה והאוריינטציה שלו בעולם מתגדל פי כמה".⁽¹⁴⁾ לעומת זאת, לשון קלוקלת, לטענתו, מולידה "חֲנוּךְ

מסורס ומקולקל" והיא מורידה את כל "הגובה התרבותי שלנו". לשון לקויה היא "כלי פגום, כלי קהה שלא יצלח אפילו לשמש לחלק העשירי של העושר התרבותי שקלטנו והבאנו מבחוץ".⁽¹⁵⁾

עברית תקינה ו"שפת בבל"

"נקפוץ" לימינו: ראו כיצד חזה ביאליק את הנולד. כיצד הלשון הלקויה והמסורסת מצמצמת את כל עולמנו וקובעת לא במעט את איכותנו התרבותית. ראו כיצד תלמידינו דהיום – ולצד הרב יותר ויותר ממורינו – אינם מסוגלים להבין מילים עבריות רבות, ניבים מן המקורות וצירופי לשון. לכן, הם נכשלים לא פעם – ובדרך כלל אף אינם מנסים – לעכל את מכלול העושר התרבותי שלנו. הדברים ידועים. היום תלמידים ומורים אינם יכולים, לא פעם, להבין מילים ושורות משל ביאליק, קל וחומר את שפת היצירה של משוררי "תור הזהב" בספרד או את שפתו של עגנון.

לפני יותר משמונים שנה הזהיר ביאליק מפני הסכנה שבארץ-ישראל מתפתחת לה "שפת בבל". הוא תבע להכניס אחדות בלשון, אחדות בכתיב ואחדות במבטא. הוא הדגיש כי בתי המשפט, משרדים חשובים, בנקים, עיתונים ובתי מסחר – קל וחומר הציבור הרחב – מזניחים את העברית התקינה. לטענתו, הם לא חותרים די לעבוד את העברית ולשומרה. אחד משיאי השיאים התרחש, לדבריו, דווקא באוניברסיטה העברית – "האוניברסיטה הארץ-ישראלית" שנוסדה בזמנו, וכונתה על ידו בנאום שנשא עם חנוכתה "היתד הראשונה לבנין ירושלים של מעלה", דווקא שם, הן הפרופסורים והן התלמידים "מתעללים בעברית". ביאליק קבע כי הם משתמשים "בשברי כלי, בלי המונחים הראויים, ואפילו בלי הבנין הראוי".⁽¹⁶⁾ באחת מהרצאותיו טען: "עד כמה אנו זקוקים להפצת הלשון העברית, לשון עברית אמיתית אפילו בא"י, תוכיח לנו האוניברסיטה העברית עם פרופסורים אחדים משלה, המרצים בלשון עברית רצוצה, שבורה ומגומגמת, שהיא לנו לחרפה וסימן לדלות". פני הדור, פסק, כפני המרצים באוניברסיטאות שלו. הוא לא היסס להשתלח באוניברסיטה – וממילא ביישוב הארץ-ישראלי המתחדש כולו – ופסק: "עם שלשונו [ולשון מוליכי התרבות שלו] מגומגמת הוא כולו מגומגם."⁽¹⁷⁾

כמה חודשים לפני מותו של ביאליק, בראש חודש טבת תרצ"ד, נפתחו בתל-אביב שיעורים אוניברסיטאיים. ביאליק נשא נאום של ברכה בפני שוחרי

האוניברסיטה העברית והתריע שתל-אביב, כלשונו, היא "עיר מסוכנת מאד".⁽¹⁸⁾ הוא קבע כי תל-אביב, כהמשכה של יפו, עלולה להפוך "עיר היונה". והרי זו, כך אמר, קרויה כך "לא מפני שברח אליה יונה להסתתר מפני אלוהים – סימן שחשב שאין אלוהים בקרבה – אלא, עיר היונה כפשוטו, עיר ההונאה". דברי האזהרה שלו היו נוקבים: "סכנה גדולה לתל-אביב שלנו, שמא תיהפך, כמו כל עיר חוף, לעיר לבנטינית, מקובצת מאנשים שונים בלי פרצוף פנים, בלי שום מלט רוחני המאחדם לחטיבה שלמה בעלת תרבות אחת."⁽¹⁹⁾ ביאליק תבע ממנהיגי הדור לספק לתל-אביב בדחיפות "מלט רוחני". הוא קרא להקמת מוסדות קבע של תרבות עברית ולייסוד מוסדות קבע של תורה. הוא דרש, לצד ההתפתחות החומרית העצומה, "לגזול זמן לתורה", וראה בשיעורים האוניברסיטאיים, שיובאו מירושלים לתל-אביב, את חינוך המבוגרים בעברית, "כהתחלה, כמפנה חדש בהתפתחות עירנו".⁽²⁰⁾

ביאליק האשים את המנהיגות הלאומית בכך שהיא משפילה ומזניחה את השפה העברית. הוא הציג שאלה רטורית: מה מבחנה האמיתי של מנהיגות? ותשובתו: נכונותה להגדיר סדרי עדיפויות נכונים ונכונותה להקציב ולהשקיע במקומות הנכונים. ביאליק התריע כי הקונגרס הציוני מקצה תקציב מגוחך לתחיית השפה. הוא קבל בחריפות על יחסה של המנהיגות ל"ועד הלשון" והדגיש: "עלינו לחשוב מה לעשות כדי להסיר מעלינו את החרפה הזאת, את הצביעות ואת השקר."⁽²¹⁾

המשורר הלאומי היה טרוד לא מעט בחינוך מבוגרים. זכור מפעל "עונג שבת" שלו, שהחל, כפי הנראה, כמחאה על כך שהציבור הפך את הבילוי במוקדי הבידור שעל שפת ימה של תל-אביב לתוכנה של השבת. מסיבות "עונג שבת" כללו הרצאות על מקרא, אגדה, תלמוד, מחשבת ישראל והיסטוריה של עם ישראל. לאלה נלוו תמיד פרקי זמרה וקטעי חזנות.

מוכרים גם שירי הילדים שכתב לגני הילדים העבריים, שנכתבו מתוך הרגשה שהטף והנוער זקוקים להם; פחות מוכרת העובדה כי נתן את ידו להכנת ספרי לימוד לבתי הספר. פעמים רבות נפגש עם בני נוער והרצה בבתי הספר השונים בארץ ובתפוצות.⁽²²⁾

אסיים דבריי בקטע מתוך ההספד שנשא ברל כצנלסון על ביאליק:

ידענו כי כל יום של חייו [של ביאליק] הוא נגידת הפטיש על סדן היצירה העברית [שימו לב לביטוי העברי הנפלא: "נגידת הפטיש על הסדן" – יש שם לפחות שלוש מילים עבריות כאחת: נגד, נגיד ונגינה. צ"צ] [...] ידענו כי

עמנו איש אשר כולו חרדה מפני הצועניות הרוחנית האורבת לנו במולדת והיא מאיימת להפוך את קיבוץ הגלויות לערב־רב... ידענו כי עמנו איש אשר עצם חייו יש בהם משום שמירה מפני המזיקים הרוחניים, מפני התיפלות התרבותית העומדת לבלע אותנו... ועתה, אין איש. נשבה ארון הקודש... או לנו כי שודדנו.⁽²³⁾

הערות:

1. המובאה מצוטטת במאמרו של שמואל אבנרי, המבוע הנסתר: רבניצקי שבביאליק, הארץ, תרבות וספרות, 7 במאי 2004.
2. ח"נ ביאליק, **דברים שבע"פ**, ספר שני, תל־אביב תרצ"ה, עמ' קמב-קנז.
3. שם, עמ' קנה.
4. שם, עמ' קנו.
5. שם, עמ' קנז.
6. פעמים 119, אביב תשס"ט, עמ' 195.
7. למשל: ח"נ ביאליק, **דברים שבע"פ**, ספר שני, תל־אביב תרצ"ה, עמ' קעא.
8. ח"נ ביאליק, **דברים שבע"פ**, ספר שני, תל־אביב תרצ"ה, עמ' קכט-קל.
9. שם, עמ' קלו.
10. שם, עמ' קלז.
11. שם, שם.
12. שם, שם.
13. מכתב של גרשם שלום לפרנץ רוזנצוייג מיום 26.12.1926, ראו: א' שפירא (מביא לדפוס), גרשום שלום, **דברים בגו**, עמ' 59-60.
14. שם, קלח.
15. שם, שם.
16. שם, עמ' קמ.
17. שם, עמ' קד.
18. שם, עמ' פח.
19. שם, עמ' פט.
20. שם, שם.
21. שם, עמ' קמא.
22. ראו במאמרה של זיוה שמיר, "חזון העתיד של ח"נ ביאליק, **כיוונים חדשים**, עורך: א' אייל, גיליון מס' 15, ינואר 2007, עמ' 100.
23. **כתבי ברל כצנלסון**, כרך שישי, תל־אביב תש"ז, עמ' 326-327.

